

O‘ZBEK TILI MORFOLOGIYASINING SHAKLLANISHI

Andijon viloyati Izboskan tumani

28-maktab ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Jakbarova Zuhraxon Sohibjonovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining davrlarda shakllanishi haqida ayrim ma’lumotlar keltirilgan. Morfologiya so‘zlarning nutqda o‘zgarish qoidalarini belgilaydi. Morfologiyada so‘z formasini hosil qilish qoidalari va so‘z yasash qoidalari o‘rganiladi: shuningdek morfologiya so‘zlarning malum belgilar asosida gruppalariga - turkumlarga bo‘linishini ham tekshiradi.

Kalit so‘zlar: til, morfologiya, Aristotel, "Poetika", grammatika, turkiy til, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy, "Ikki til bahsi", morfologik qarash, morfologik-semantik, Abdurauf Fitrat, "Sarf" asari.

Tillarning morfologiyasiga oid birinchi tadqiqot ishlari Aristotel davrida boshlangan. Aynan u o‘zining "Poetika" asarida nutq qismlari, ot turlari va tilga alohida bo‘limlar bag‘ishlagan. Son-sanoqsiz murakkab nazariy masalalar tadqiqi bilan mashg‘ul bo‘lgan "grammatika" terminining yunoncha "yozuv san’ati" ma’nosini bildirishi ham aslida shu amaliy maqsadlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. O‘zbek tilshunosligida morfologiya sohasi o‘zining munosib taraqqiyot tarixiga egadir. Turkiy til morfologiyasi tavsifini bergan va Mahmud Koshg‘ariy asaridan foydalanganligi taxmin etilayotgan o‘rta asr tilshunos turkiyshunosidan biri Asiruddin Abu Hayyondir (1256–1345). Abu Hayyonning «Kitobul idrok lil-lisonil atrok», undan foydalanib XIV–XV asrda yozilgan va muallifi haligacha muammo bo‘lib kelinayotgan «Attuhfatuz zakiya fil lug‘atit turkiya» asarida o‘zbek tili morfologik xususiyatining ilk sistemaviy bayoni beriladi. Har ikkala asar muallifi o‘z talqinida arab tilshunosligi Grammatik an’anasi va terminologiyasiga tayanadi, lekin

turkiy tilning agglyutinativ tabiatini – soʻz shakli yasash jarayonida oʻzak-negizning oʻzgarmasligini uqqan va oʻz tavsifida uni ochib berishga intilgan. Ular oʻz davri turkiy tili soʻz oʻzgartirish tizimi uchun xos boʻlgan deyarli barcha shaklning – ot va olmoshda koʻplik va kelishik, egalik shakli, feʼl nisbati, harakat nomi va sifatdash, boʻlishli-boʻlishsiz shakli, mayli, zamoni va tuslanishi tavsifini, har birining arab tilida muqobilini sinchkovlik bilan yoritgan. Shuning uchun XI–XIV asr arabzabon turkiyshunosi oʻz asarida oʻsha davr turkiy tili morfologik tizimi va soʻz yasash xususiyatining deyarli toʻliq tavsifini bergan deb xulosa qilish mumkin. Qariyb 20.000 misralik nazmiy matnni oʻz ichiga olgan «Qutadgʻu bilig» va «Hibbatul haqoyiq» yodgorligida qoʻllanilgan morfologik shaklning asosiy koʻpchiligi sanab oʻtilgan turkiyshunoslik ishida tavsiflanganligi buning yorqin dalili. Lekin «Devon» qayd qilgan va sharhlagan qator shaklning (chunonchi, oʻtgan zamon birinchi shaxs birlik sonning bardam shakli, faqat shaxs olmoshi ega vazifasida qoʻllanilishi mumkin boʻlgan oʻtgan zamonning -duq/duk tuslanmaydigan koʻrinishi – men yoy qurduk, sen yoy qurduq, biz yoy qurduq) oʻzbek tili yodgorligida qoʻllanilishi hali aniqlanmagan. Turkiy tilshunoslikda morfologiyaga kelsak, bu boradagi ilk qarashlar, bahslar IX-XI asrlarda yuzaga kela boshlagan va bunda arab tilshunosligi turtki boʻlgan. Shunday qilib, Mahmud Qoshgʻariy tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan “Turkiy soʻzlar lugʻati” turkiy turkumga kiruvchi oʻzbek tiliga xos boʻlgan morfologiya, soʻz yasalishi, jumladan, feʼlning koʻplab shakllariga oid jiddiy tadqiqotlarni oʻz ichiga oladi. Buyuk shoir, adib va faylasuf Alisher Navoiy ham “Ikki til bahsi” asarida turkiy (eski oʻzbek) tili leksik birliklarining graduonimiyasini koʻrib chiqib, eski oʻzbek tili morfologiyasini oʻrganishga katta eʼtibor bergan. Alisher Navoiyning morfologik qarashi uning «Muhokamat-ul lugʻatayn» asarida qisman oʻz ifodasini topgan deyish mumkin. Alisher Navoiy turk (oʻzbek) tilining shuhratini olamga yoyish bilan birga, umuman, tilshunoslikning eng muhim masalasiga nisbatan oʻz fikrini ham aytib oʻtgan, oʻz munosabatini bildirgan.

Lekin o‘zbek tili sintaksisi va morfologiyasiga ilmiy nuqtai-nazarni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan haqiqiy kashshof Samarqand tilshunoslik maktabiga asos solgan olim Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitratdir. Aynan Fitrat ilk bor o‘zbek tilidagi so‘zlarni semantik xususiyatlariga ko‘ra aniqlagan ot, fe‘l, son va sifatdash, ergash gap va olmoshlarning xususiyatlarini tahlil qilgan. O‘zbek tilining klassik grammatikasida fe‘l shakllari harakat otlarini o‘z ichiga olgan bo‘lsada, aslida gaplarda mustaqil ravishda ot vazifasini bajara oladi. Shuning uchun ham o‘zbek tilining morfologik-semantik xususiyatlarini o‘rganuvchilar keyingi yillarda mustaqil nutq birligi sifatida “o‘zgarish turkumi”ni ajratishni qat’iy talab qilmoqdalar. Zamonaviy o‘zbek tili fanining shakllanishi va taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shgan Abdurauf Fitratning ilmiy va ijtimoiy, jumladan, lingvistik dunyoqarashi bizdan ancha oldin – XIX asr Yevropa fani va madaniyati ta’sirini o‘ziga singdirgan Turkiyada o‘qigan yillarida (1909–1913) shakllandi. Bu «Sarf» dagi ilmiy talqinda ham o‘z aksini topdi. Bunda u Yevropa lingvistik tahlil tamoyilini sharqiy an’ana chig‘irig‘idan ma’lum darajada o‘tkazib, o‘z tili qurilishini mana shunday – o‘ziga moslashtirgan zamonaviy talqin usuli bilan tavsiflagan yosh turklar izidan bordi. Shuning uchun uning talqini, so‘z turkumi, grammatik kategoriyaning tasnifi deyarli shu davrda nashr etilgan Ye.Polivanov (1891–1938)ning «Kratkaya grammatika uzbekskogo yazыka (–T. –M., 1926)» dagi talqindan ancha farq qiladi. Har ikkala talqinning – Fitrat tavsifining ham, Polivanov tavsifning ham bosh manbayi rus tilshunosligida XIX asr o‘rtasida ishlab chiqilgan, tezda Yevropa tilshunosligida ham keng ommalashgan muosir tilning sinxronik tavsif metodi bo‘lgani holda, Fitrat bu metodni semantik, onomasiologik, mazmun-fikrdan → tilga tamoyili kuchli fransuz variantini o‘z an’ana va tiliga qisman muvofiqlashtirgan turklardan oldi.

Antik davrdan to hozirgi kunga qadar so‘z turkumlari yuzasida turli xil qarashlar mavjud bo‘lganligiga guvoh bo‘ldik. Jumladan, Aristotel asarlarida, Aleksandr

maktabi vakillarining qarashlarida hamda rus tilshunoslaridan M.V.Lomonosov va shu olim qatorida F.I.Buslaev, L.L.Bulanin kabi tadqiqotchilarning soʻz turkumlari boʻyicha dastlabki qarashlarini, oʻzbek tilining ilmiy nazariyasiga asos solgan mutafakkirlarimiz Mahmud Qoshgʻariy, Alisher Navoiyning ilmiy xulosalarini ham koʻrib oʻtdik. Maqolaning asosiy qismi oʻzbek tilshunoslarining soʻz turkumlar boʻyicha olib borgan tadqiqotlariga qaratilgan boʻlib, oʻtgan asrda hamda bugungi kunda tilshunoslikning maʼlum bir sathlariga hissa qoʻshayotgan olimlarning qarashlarini keltirib oʻtdik. Jumladan, oʻzbek ilmiy tilshunosligiga asos solgan jadidlarimizda Abdurauf Fitrat tomonidan oʻzbek tilning “grammatik” qismiga qoʻyilgan qadamlarini uning qoldirgan meʼrosi orqali tahlil qilishga harakat qildik. Keyingi yillarda samarali ijod qilgan tilshunoslarimiz S.Mutalibov, Gʻozi Olim Yunusov, M.Shamsiev, H.Qayumiy, S.Dolimov, O.Usmon, B.Azizov, A.Nurmonov hamda Ye.D.Polivanovlarning soʻz turkumlari boʻyicha olib borgan ilmiy tadqiqotlari bugungi zamonaviy tilshunoslikning asosi boʻlib xizmat qilayotganligiga shohid boʻldik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahriddinova B.M. “Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar” <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>. 23.10.2021
2. Замонавий ўзбек тили. I жилд. Морфология. (Муаллифлар жамоаси). - Т.:МУМТОЗ СЎЗ, 2008.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002.